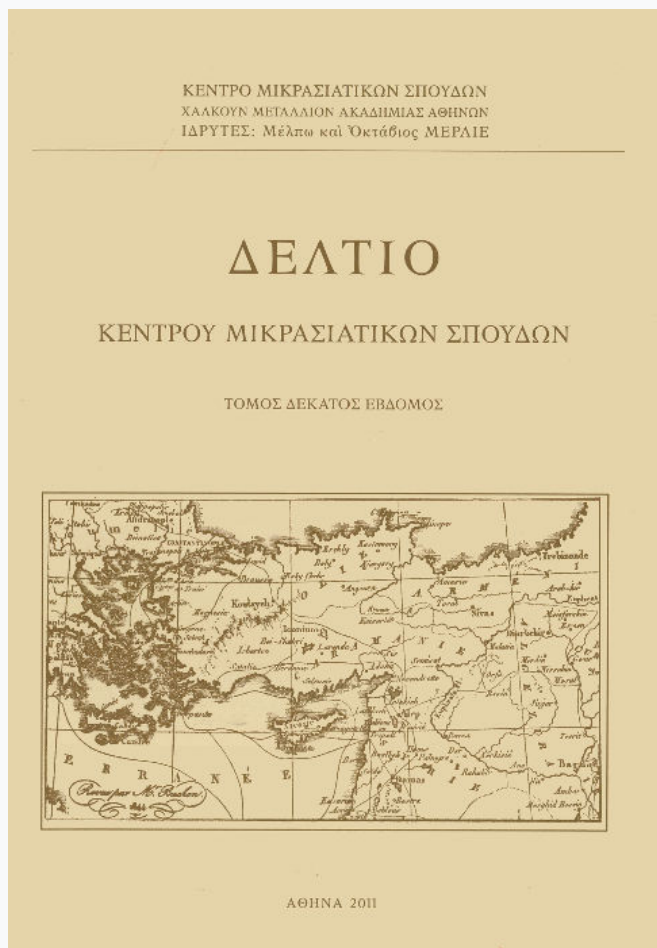

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 17 (2011)

Χρίστος Πατρινέλης (1929-2009): Στοχαστικός και Χαριείς

Ι. Κ. Χασιώτης

doi: [10.12681/deltiokms.2](https://doi.org/10.12681/deltiokms.2)

Copyright © 2015, Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Χασιώτης Ι. Κ. (2011). Χρίστος Πατρινέλης (1929-2009): Στοχαστικός και Χαριείς. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 17, 11–26. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.2>

ΧΡΙΣΤΟΣ ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ (1929-2009):
ΣΤΟΧΑΣΤΙΚΟΣ ΚΑΙ ΧΑΡΙΕΙΣ¹

του Ι. Κ. Χασιώτη

Τὴν ἀνοιξη τοῦ 1962, πρὶν καλὰ καλὰ ἔρθει ὁ διορισμός μου ὡς βοηθοῦ τῆς ἔδρας τῆς Ἱστορίας τῶν Μέσων καὶ Νεώτερων Χρόνων τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ἐπισκέφτηκα τὸ Μεσαιωνικὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τὸ μετέπειτα Κέντρο Ἑρευνας τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ. Ἦταν ἡ πρώτη φορὰ ποὺ ἔμπαινα σὲ ἐρευνητικὸ κέντρο (ἢ ὡς τότε ἀντίστοιχη μικρὴ φοιτητικὴ ἐμπειρία μου ἀφοροῦσε μόνο μοναστηριακὲς βιβλιοθηκὲς). Ἀλλὰ ἡ κάδοδος ἐκεῖνη (γιατὶ περὶ καθόδου ἐπρόκειτο) στὰ ἀνήλιαγα ὑπόγεια τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ὅπου στεγαζόταν τότε τὸ οὐσιαστικὰ ἄγνωστο σὲ μένα Μεσαιωνικὸ Ἀρχεῖο, ἔμελλε νὰ μοῦ ἀνοίξει τὴν πόρτα σὲ ἕναν νέο κόσμο, ἐντάσσοντάς με σὲ ἕναν κύκλο σημαντικῶν ἀνθρώπων, μὲ τοὺς ὁποίους θὰ συμμεριζόμουν στὰ ἐπόμενα χρόνια ὄχι μόνο τὶς ἐπιστημονικὲς καὶ ἀκαδημαϊκὲς μου περιπέτειες, ἀλλὰ καὶ πολλὰς ἀτομικὲς καὶ οἰκογενειακὲς χαρὲς καὶ ἀγωνίες. Μπαίνοντας μὲ κάποιο φόβο, εἶναι ἀλήθεια, στὸ μικρὸ ἐκεῖνο «ἄντρο», βρῆκα νὰ ἐργάζονται, στριμωγμένοι σὲ μικρὰ φθαρμένα γραφεῖα, ἀνάμεσα σὲ μεταλλικοὺς φοριαμοὺς καὶ σωροὺς φακέλων, οἱ «συντάκτες» (ὅπως ὀνομάζονταν τότε οἱ ἐρευνητὲς) τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου· ἀξιόλογες προσωπικότητες, ὅπως διαπίστωσα σύντομα, καὶ ἐπιβλητικὰ «ἀναστήματα», ὅπως ἀποδείχτηκε, στὴ μικρὴ ἀκόμα κοινότητα τῶν ἱστορικῶν τῆς μεταπολεμικῆς Ἑλλάδας. Καὶ ἀπὸ τοὺς ἀπλοὺς καὶ ὡραίους ἐκείνους ἀνθρώπους ξεχώρισε ἕνας ξερακιανός, ὥσ᾽ ἀν μορφὴν βυζαντινῆς ἀγιογραφίας, ἐρευνητής, ὁ νεότερος ἀπὸ ὅλους, ποὺ ἔσπευσε

1. Τὸ κείμενο αὐτὸ διαβάστηκε στὸ φιλολογικὸ μνημόσυνο τοῦ Χρίστου Πατρινέλη, ποὺ ὀργάνωσε τὸ Τμῆμα Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης στὶς 9 Δεκεμβρίου 2010 στὴν Αἴθουσα Τελετῶν τοῦ Παλαιοῦ Κτιρίου τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς.

νὰ ὑποδεχτεῖ τὸν ἐπαρχιώτη ἐπίδοξο ἱστορικό καὶ νὰ τὸν «ξεναγήσει» στὸ ὕλικο τοῦ κέντρου· ἦταν ὁ Χρῖστος Πατρινέλης.

Φυσικά τὴν ἡμέρα ἐκείνη ποὺ τὸν γνώρισα δὲν μποροῦσα νὰ φαντασθῶ ὅτι στὸ ἐξῆς καὶ γιὰ μισὸν αἰῶνα περίπου ξέμελλε νὰ ἀκολουθήσω μαζί του παράλληλη ἐπιστημονικὴ καὶ κοινὴ ἀκαδημαϊκὴ σταδιοδρομία· οὔτε βέβαια ὅτι αὐτὸς ὁ λιγομίλητος καὶ φαινομενικὰ ἀπόμακρος ἄνθρωπος καί, πάντως, ἐντελῶς διαφορετικὸς χαρακτήρας ἀπὸ ἐμένα, δὴ γινόταν ἕνας εἰλικρινὴς φίλος καὶ πιστὸς συνοδοιπόρος στὴν ἐπιστημονικὴ διαδρομὴ ποὺ εἶχαμε ἐπιλέξει καὶ οἱ δύο. Καὶ πραγματικά, μαζί σχεδὸν καὶ στοὺς ἴδιους χώρους καὶ ἀπὸ τοὺς ἴδιους κριτὲς ἀνακηρυχθήκαμε διδάκτορες, μαζί καὶ ἀπὸ τὰ ἴδια ἐκλεκτορικὰ σώματα ἐκλεχθήκαμε ὡς ἐπικουρικοί, ἐπικουροὶ καὶ πρωτοβάθμιοι καθηγητές, μαζί συναποφασίσσαμε τίς ἀκαδημαϊκὲς μας ἐπιλογές (ἰδιαίτερα τίς δύσκολες καὶ τίς τραυματικές), μαζί συμπλεύσαμε καὶ στὶς ἐκπαιδευτικὲς δραστηριότητες τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καὶ τοῦ μετέπειτα Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας. Δὲν ἦταν ἄλλωστε τυχαῖο καὶ τὸ γεγινὸς ὅτι καὶ οἱ δύο στηριχθήκαμε, στὰ πρῶτα βήματά μας, στὸν ἴδιο «μέντορα», τὸν ἀείμνηστο Μανούσο Μανούσακα (1914-2003), ὁ ὁποῖος τελικὰ ἐπηρέασε ἀποφασιστικά καὶ τὰ ἐρευνητικά μας ἐνδιαφέροντα καί, κυρίως, τὴν ἀκαδημαϊκὴν μας ἀνέλιξη.

Ἀπὸ αὐτὴ τὴν κοινὴ πορεία δύο ἐντελῶς διαφορετικῶν χαρακτήρων—ποὺ σὲ μιὰν ἱστορικὴ ἐπισκόπηση τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου μας χαρακτηρίστηκε ἐπιγραμματικά ὡς «παραγωγικὴ σύνδεση ἀντιθέσεων», καὶ ποὺ, τὸ σπουδαιότερο, δὲν τὴ σκίασε καμιά ἀπολύτως διχογνωμία— ἐγὼ προσωπικά ἀποκόμισα πολλὰ καὶ σημαντικά. Πιστεύω ὅτι τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ ὅλους ὅσοι εἶχαν τὴν τύχη νὰ συνεργαστοῦν μαζί του στὸν Τομέα, στὸ Τμῆμα, στὴ Σχολή, στὸ Πανεπιστήμιο καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτό.

Ἐξάλλου, ὁ Χρῖστος Πατρινέλης εἶχε προηγηθεῖ καὶ στὴ μάθηση καὶ στὴν ἔρευνα καί, ὅπωςδῆποτε, καὶ στὴν ἐπιστημονικὴ του ἀναγνώριση: Τὸ 1956, ἔχοντας ἤδη πάρει (τὸ 1952) τὸ πτυχίο του τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἔγινε δεκτὸς μὲ ὑποτροφία στὴ Σχολὴ Ἱστορίας τοῦ Κρατικοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Ἰλλινόι. Τὰ δύο περὶπου χρόνια τῆς φοίτησής του στὸ μεταπτυχιακὸ τμῆμα τοῦ ἀξιόλογου αὐτοῦ ἀμερικανικοῦ Πανεπιστημίου ὁ Πατρινέλης ἐργάστηκε καὶ ὡς

βοηθός έρευνητής (Research Assistant) κοντά στον Έλληνοαμερικανό ιστορικό Deno J. Geanakoplos (1916-2007)· και μέσα σέ δύο χρόνια είχε ήδη ολοκληρώσει τή μεταπτυχιακή του διατριβή (Masters) με θέμα τούς πολιτικούς και πνευματικούς προσανατολισμούς του έλληνορθόδοξου κόσμου στίς παραμονές και τήν έπαύριο τής Άλωσης («Political and intellectual attitudes before and after the Fall of Constantinople, 1453», 1958). Έπιστρέφοντας στήν Ελλάδα τήν ίδια χρονιά διορίζεται έκτακτος «συντάκτης» στο Μεσαιωνικό Άρχεϊο, όπου και θα μένει ως τήν έκλογή (1972) και τὸ διορισμό του ως έπικουρικοῦ καθηγητῆ τῆς Ιστορίας τῆς Νεωτέρας Ελλάδος στή Φιλοσοφική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης τὸ 1973.

Άναταξινομώντας κανείς σήμερα τὰ έπιστημονικά δημοσιεύματα τοῦ Χρίστου Πατρινέλη τῆς περιόδου εκείνης θα μπορούσε νά κάνει τίς εξῆς έπισημάνσεις: Καταρχάς στή δεκαετία τοῦ 1960 διακρίνεται γιά τήν πλούσια συγγραφική του παραγωγή. Δειγματοληπτικά μόνο σημειώνω ότι τότε δημοσίευσε γύρω στα 15 ἄρθρα σέ ἑγκυρα έπιστημονικά περιοδικά, πολλαπλάσια σέ ἐγκυκλοπαίδειες (μόνο στήν *Ήθική και Θρησκευτική Έγκυκλοπαίδεια* ἐντόπισα πάνω ἀπό 30 λήμματα, πολλά έκτενή, όλα ἐνδιαφέροντα) και καμιά δεκαριά βιβλιοκρισίες και βιβλιοκριτικά σημειώματα· τότε ολοκλήρωσε και τύπωσε τή διδακτορική του διατριβή γιά τόν Θεόδωρο Άγαλλιανό, τότε μετέφρασε στα ἑλληνικά δύο ξένα ιστορικά ἔργα, τὸ βιβλίο τοῦ π. Joseph Gill, *Ἡ Σύνοδος τῆς Φλωρεντίας*, στα 1962, και τή μεγάλη μελέτη τοῦ καθηγητῆ του στοῦ Ἰλλινόι Deno Geanakoplos, *Έλληνες λόγοι εἰς τήν Βενετίαν. Μελέται ἐπὶ τῆς διαδόσεως τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἀπό τοῦ Βυζαντίου εἰς τήν Δυτικήν Εὐρώπην*, στα 1965 (με δικές του μάλιστα συμπληρώσεις). Στήν παραγωγικότητα βέβαια τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 θα πρέπει νά προσμετρηθεῖ και ἡ δημιουργία, μετὰ τὸ γάμο του τὸ 1960 με τή Νίκη Πανᾶ, τῆς ωραίας οικογένειάς του, με τή γέννηση, λίγα χρόνια ἀργότερα, τῆς Μελπομένης και τῆς Ἀλεξάνδρας.

Άλλά στήν ίδια ἐποχή θα πρέπει νά ἀναχθεῖ και ἡ ἀποκρυστάλλωση δύο τουλάχιστον χρονολογικῶν και θεματολογικῶν ἀξόνων στα έρευνητικά του ἐνδιαφέροντα: ἡ κρίσιμη και «σκοτεινὴ» περίοδος μεταξύ τῶν μέσων τοῦ 15ου και τοῦ 17ου αἰώνα, ἀλλά και τὸ μέγιστο (γιά τή μετέπειτα πορεία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ) ζήτημα τῶν ιδεολογικῶν διεργασιῶν ποὺ σημειώθηκαν κατὰ τήν πρώιμη Τουρκοκρατία, ιδιαίτερα στήν ἐκκλησιαστική και πνευμα-

τική ηγεσία του Γένους. Σημαντικό ρόλο, βέβαια, στις προσεγγίσεις αυτές έπαιξε και η στέρεη φιλολογική και θεολογική του κατάρτιση, και, φυσικά, η εξοικείωσή του τόσο με τη διεθνή βιβλιογραφία, όσο και με τις βοηθητικές επιστήμες της Ιστορίας (Παλαιογραφία, Διπλωματική κ.λπ.). Πρώιμα δείγματα αυτής της εξοικείωσης (άπροσπέλαστης ακόμα και σήμερα για πολλούς) ήταν η έκδοση το 1961 μιᾶς έτοιμης από το 1958 και τολμηρής, για την εποχή του και την ηλικία του, εργασίας: η καταγραφή όλων των Έλλήνων κωδικογράφων των χρόνων της Αναγέννησης, ως ουσιαστικό και έγκυρο συμπλήρωμα στον κλασικό κατάλογο των Marie Vogel και Viktor Gardthausen, *Die Griechischer Schreiber des Mittelalters und der Renaissance* (Λειψία 1909). Όσοι έχουν έστω και περιστασιακά ασχοληθεί με την κλασική και βυζαντινή φιλολογία, αλλά, κυρίως, με την ιστορία της διάδοσης των ελληνικών γραμμάτων στη Δυτική Ευρώπη, είναι σέ θέση να εκτιμήσουν τη συμβολή της (αξεπέραστης ως σήμερα) έρευνας του Χρίστου Παρινέλη, η οποία δικαιώθηκε ακόμα και από εκείνους που έσπευσαν να τη συμπληρώσουν (ανάμεσα στους πρώτους και δύο διεθνώς αναγνωρισμένοι παλαιογράφοι, με ασύγκριτα αμεσότερη πρόσβαση στις σχετικές πηγές, ο παλαιάμαχος διαπρεπής κωδικολόγος του Λέιντεν Karel Adriaan de Meyier και ο ειδικευμένος στα ελληνικά χειρόγραφα «Scriptor» του Βατικανού Msgr. Paul Canart). Ακολούθησαν στα έπόμενα δύο χρόνια η υποδειγματική, σχολιασμένη έκδοση των πατριαρχικών και άλλων έγγραφων (του τέλους του 16ου αιώνα και των πρώτων χρόνων του 17ου) του κώδικα του Μεγάλου Λογοθέτου του Οικουμενικού Πατριαρχείου Έρακα και η άλληλογραφία (κατά την περίοδο 1494-1503) του συνεργάτη του Άλδου Μανουτίου, Ίωάννου Γρηγοροπούλου, με μερικούς από τους σημαντικότερους Έλληνες λογίους της εποχής (η τελευταία εργασία από κοινού με τον τότε προϊστάμενό του, αλλά εξαιρετικά επιφυλακτικό σε συνεργασίες, Μανούσκα).

Τη χρονιά, λοιπόν, της γνωριμίας μας (1962), όταν εγώ θρискόμουν ακόμα στο στάδιο των βιβλιογραφικών αποδελτιώσεων, ο μετρημένος, συνεσταλμένος νεαρός συντάκτης του Μεσαιωνικού Αρχείου που με υποδέχτηκε είχε ουσιαστικά αναγνωριστεί ως έγκυρος έρευνητής, ιδιαίτερα της Ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία. Και η έγκυρότητά του αυτή παρέμεινε άδιαμφισβήτητη ως το κλείσιμο

της συγγραφικής του σταδιοδρομίας, πού δεν ήταν, βέβαια, άλλο από το βιολογικό τέλος του κύκλου της ζωής του.

Αλλά δεν ήταν μόνον αυτό. Ο Χρίστος Πατρινέλης από τα νεανικά του χρόνια έδειξε και τις σταθερές αρετές των εργασιών του: λακωνικός, αλλά περιεκτικός και σαφής στον ιστορικό του λόγο, καί, όπου χρειαζόταν, έπιλεκτικά γλαφυρός· αρκετά τολμηρός και στην έπιλογή των θεμάτων και στις αναλύσεις του, αλλά πειστικός (άκόμα και σε έπιστημολογικά όλισθηρούς χώρους). Ένδεικτικά μόνο σημειώνω ότι με τις έρευνές του άνετρεψε μερικά ιστορικά δεδομένα, πού είχαν στηριχτεί σε μελέτες καθιερωμένων ιστορικών, όπως π.χ. ή απόρριψη της πατρότητας ή και της ύπαρξης άκόμα μερικών έργων του Μιχαήλ Άποστόλη (1960), ή της δήθεν γνώσης της έλληνικής και της λατινικής από τον Μεχμέτ Β΄ τον Πορθητή (1972) ή της δήθεν ύπηρεσίας του Κυριακού Άγκωνίτη στην αΐλη του ίδιου σουλτάνου, ή ταύτιση του Θεοδώρου Άγαλλιανού με τον Θεοφάνη Μηδείας, οί έπιτυχημένες χρονολογήσεις και αναχρονολογήσεις πατριαρχικών και έπισκοπικών θητειών, καί, όταν χρειαζόταν, οί τεκμηριωμένες αναιρέσεις ιστορικών μύθων, με πιο πρόσφατη την πολυσυζητημένη περίπτωση του «κρυφού σχολείου» (2005). Τελικά, διαβάζοντας τις μελέτες του Πατρινέλη, πού άφορούν π.χ. την εκκλησιαστική ιστορία και την άμεσα συνδεδεμένη μαζί της ιστορία της έλληνικής παιδείας στα χρόνια της πρώιμης Τουρκοκρατίας, αλλά και έχοντας ύπόψη τον τρόπο της δουλειάς του και την ύποδειγματική λιτότητα της ζωής του (πού κινούνταν σε άσκητικά σχεδόν έπίπεδα, άκόμα και μέσα στην πλουσιοπάροχα προσφερόμενη θαλπωρή της οίκογένειάς του), είχα μερικές φορές την αίσθηση ότι είχα να κάνω με έναν έκσυγχρονισμένο Μανουήλ Γεδεών (1851-1943), για να μην πώ, υπερβάλλοντας βέβαια, ότι είχα μπροστά μου έναν *Gedeon redivivus*· δεν είναι τυχαίο ότι ό συχνά αίρετικός «Μέγας Χαρτοφύλας του Οικουμενικού Πατριαρχείου» και τό πληθωρικό του έργο βρήκαν την άρμόζουσα ιστοριογραφική τους καταξίωση στις βιογραφικές και βιβλιογραφικές αναζητήσεις του Χρίστου Πατρινέλη. Η πολυσέλιδη αναλυτική αναγραφή των δημοσιευμάτων του Μανουήλ Γεδεών, μιá εργασία του 1969 (ανατυπωμένη και συμπληρωμένη τό 1997), συνιστά ύποδειγματικό έργαλειό έρευνας, έπειδή δεν περιορίζεται μόνο στην παράθεση τίτλων, αλλά και στην αναλυτική περιγραφή ή και τη θεματολογική διασταύρωση των ιδιόμορφων έργων του μεγάλου «χρονο-

γράφου». Ανάλογα χαρακτηριστικά θα μπορούσε κανείς να διακρίνει και σε μιάν από τις πρώτες διβλιογραφικές του εργασίες: την καταγραφή στα 1964 των διάσπαρτων δημοσιευμάτων ενός ακόμα πολυγραφότατου «Φαναριώτη» ιστοριοδίφη, του «ἄρχοντος διδασκάλου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας» Βασιλείου Α. Μυστακίδου (1859-1933).

Ἐξάλλου, ὅποιος ξεφυλλίζει προσεκτικά τις μελέτες τοῦ Πατρινέλη μπορεῖ νὰ διακρίνει στὴ θεματολογία, στὶς διορθωτικές του παρεμβάσεις καὶ στοὺς σχολιασμοὺς τῶν πηγῶν (κυρίως στὶς ὑποσημειώσεις) ἢ ἀκόμα καὶ σὲ κοφτὲς ἢ ὑπαινικτικὲς φράσεις, διάσπαρτες στὶς ἱστορικές του ἀναλύσεις, τὸ στοιχεῖο τῆς πρωτοτυπίας, συνδυασμένο μὲ ἐκεῖνο τῆς νεωτερικῆς προσέγγισης (ὅπου βέβαια αὐτὴ ἐπιβαλλόταν ἀπὸ τις πηγές). Ἡ γενικότερη ἀποδοχὴ τῶν θέσεών του, ἀκόμα καὶ ἀπὸ ἐκείνους ποὺ δὲν ἔστεργαν νὰ τις υἱοθετήσουν, ὑπογραμμίζει τὴ στέρεη τεκμηρίωση καί, συνακόλουθα, καὶ τὴν ἐγκυρότητά τους καί, φυσικά, καὶ τις ἄλλες ἀρετὲς τῶν δημοσιευμάτων του: τὴν ἀφογή μεθοδολογία καὶ τὴν ἐξαντλητικὴ καὶ ἐνδελεχὴ ἀξιοποίηση τῶν ἀρχαιακῶν τεκμηρίων καὶ γενικὰ τῶν πρωτογενῶν πηγῶν, ἀνέκδοτων ἢ καὶ δημοσιευμένων. Ἡ ἐργασία του π.χ. γιὰ τὴν ἀλληλογραφία διαφόρων Ἑλλήνων μὲ τὸν πάπα Γρηγόριο ΙΓ΄ καὶ τὸν ὑπεύθυνο γιὰ τὴν «ἀνατολική» πολιτικὴ τῆς Ἀγίας Ἐδρας Καλαβρὸ καρδινάλιο Guglielmo Sirleto (†1585) στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 16ου αἰῶνα δὲν εἶναι μόνο ὑποδειγματικὴ ἀπὸ ἐκδοτικὴ ἀποψη εἶναι καὶ ἐξαντλητικὴ στὸ σχολιασμὸ προσώπων, πραγμάτων καὶ καταστάσεων, μὲ τρόπο ποὺ δείχνει τὴν ἀνεση μὲ τὴν ὁποία κινοῦνταν ὁ συγγραφέας στὴν ἑλληνικὴ καὶ ἰταλικὴ λογιόσύνη τῆς ἐποχῆς. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπανεκδόση τῆς ἔκκλησης τοῦ μητροπολίτη Ἀπουλίας, Καλαβρίας κ.λπ. Τιμοθέου πρὸς τὸν πάπα Πίο Ε΄, τοῦ 1572, δὲν ἀκύρωσε ἀπλῶς τις παλαιότερες ἐκδόσεις τοῦ Σπυρίδωνος Λάμπρου καὶ τοῦ Γεωργίου Κόλια· θρῆκε (μὲ τὴν ἐκδοτικὴ ἐπιμέλεια τοῦ Πατρινέλη καὶ τὸν ὁλοκληρωμένο σχολιασμό της) τὴν τελικὴ του καταξίωση ἕνα ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ περιεχόμενο καὶ τὸ θεμῶδες γλωσσικὸ του ὕφος «πολιτικὸ» κείμενο τοῦ 16ου αἰῶνα.

Οἱ δειγματοληπτικὲς αὐτὲς ἀναφορὲς σὲ ἐπιλεγμένες ἐργασίες του ἴσως δὲν δείχνουν τὴν εὐρύτητα τῶν μελετῶν τοῦ Πατρινέλη. Μὲ δύο λόγια, ὁ Χρῖστος Πατρινέλης κινοῦνταν μὲ ἀνεση σὲ ἀρκετὰ ἐπίπεδα καὶ πεδία, χρονικά, γεωγραφικά καὶ ἐπιστημολογικά. Ἀπὸ τὸν Λόγον τοῦ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ Β΄ Παλαιολόγο στὰ τέλη τοῦ 14ου αἰῶνα ὡς τὴν Ἑλληνικὴ Νομαρχία στὶς ἀρχὲς τοῦ

19ου· από την έσωτερική λειτουργία των έλληνορθόδοξων κοινοτήτων της Μικρᾶς Ασίας (καί μάλιστα μερικῶν έντελῶς παραμελημένων ἢ καί άγνωστων, ὅπως π.χ. τῆς Προύσας κατά τόν 15ο, 16ο καί 17ο αἰώνα) ὡς τίς αντίστοιχες τῆς Κεφαλονιάς καί τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας ἀπό τόν 16ο ὡς καί τόν 19ο αἰώνα· ἀπό τοὺς Κρητικούς συλλέκτες χειρογράφων καί τίς έκδοτικές καί φιλολογικές ἐπιδόσεις τῶν Ἑλλήνων τῆς Ἰταλίας τοῦ 15ου καί 16ου αἰώνα ὡς τίς σχολές τῶν Σερβίων, τῆς Κοζάνης καί τῆς Σιάτιστας τοῦ 18ου καί 19ου αἰώνα· ἀπό τίς ἀντιτουρκικές κινήσεις καί τήν ἀντίστοιχη χρησολογική φιλολογία τῆς πρώιμης Τουρκοκρατίας ὡς τὸ κίνημα τοῦ Ρήγα Βελεστινλή· ἀπό τή μελέτη τῶν ἐκπαιδευτικῶν καί πνευματικῶν ἐπιδόσεων τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ ὡς τήν ἱστορία τῆς μεταβυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς κ.λπ. Θά πρέπει ἐπίσης νά προστεθοῦν καί οἱ σοβαρές μελέτες του γιά τή δημογραφική εξέλιξη τοῦ έλληνορθόδοξου στοιχείου κατά τήν πρώιμη Τουρκοκρατία, τήν ἱστορία, τίς βιβλιοθηκες καί τὰ ἀρχεῖα τοῦ Ἁγίου Ὁρους (συνολικά, κατά μονές καί γιά ἐπιμέρους ζητήματα τῆς ἀγιορειτικῆς ἱστορίας).

Καί, τέλος, δέν θά πρέπει νά ξεχάσουμε ὅτι, παρὰ τίς διάσπαρτες μελέτες του σέ ἐπιστημονικά περιοδικά, ὁ Πατρινέλης δέν παρέλειψε νά ἀσχοληθεῖ μὲ εὐρύτερες συνθέσεις, εἴτε αὐτὲς προορίζονταν γιά συλλογικούς τόμους (π.χ. γιά τήν *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τῆς Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν), εἴτε, περισσότερο, γιά τοὺς φοιτητές του. Καί στὸν τομέα αὐτὸ δέν ἐπιδίωξε γενικά πολυσέλιδα κείμενα. Πάντως, στὰ πρῶτα δείγματα τῆς συνθετικῆς του δουλειᾶς ἀνήκει τὸ τμῆμα τοῦ μικροῦ, ἀλλὰ περιεκτικοῦ βιβλίου (τοῦ 1971) ποὺ ἐτοίμασε ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὸν Ἀμερικανὸ ἱστορικὸ τῆς ἐκπαίδευσης William K. Medlin γιά τίς δυτικοευρωπαϊκὲς καί νεοελληνικὲς ἐπιδράσεις στὴν πολιτιστικὴ καί ἐκπαιδευτικὴ ἀναγέννηση τῶν ρωσικῶν χωρῶν κατά τὸν 16ο καί 17ο αἰώνα (ἓνα ἔργο ποὺ δέν λείπει ἀπὸ καμιά σχεδὸν σοβαρὴ μελέτη τῆς πολιτιστικῆς ἱστορίας τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης). Ἀκολουθοῦν τὰ ἐπίσης συνοπτικὰ ἐγχειρίδια ποὺ ἐτοίμασε ὡς πανεπιστημιακὸς διδάσκαλος. Οἱ ἐργασίες αὐτὲς φαίνονται ἀρχικά ὡς γενικὲς καί ἐκλαϊκευτικὲς· ὡστόσο, συνιστοῦν, νομίζω, κι αὐτὲς συνθέσεις πρωτότυπες, κατά μεγάλο μέρος, ἢ ἔστω χρησιμότερες ἀκόμα καί γιά τοὺς ἐπαίοντες. Ἡ ἐκτίμησή μου αὐτὴ ἀφορᾷ κυρίως τέσσερα πανεπιστημιακὰ ἐγχειρίδια τοῦ Χρίστου Πατρινέλη: *Τὸ ἑλληνικὸ βιβλίον κατά τήν Τουρκοκρατία, 1474-1820* (ποὺ διανεμήθηκε δακτυλογραφημένο τὸ 1981, καί ἐπανεκδόθηκε ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία

Δημοσιευμάτων του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης τὸ 1989 καὶ τὸ 1994), *Οἱ ἑλληνικοὶ πληθυσμοὶ κατὰ τὴν περίοδο 1453-1821* (πρωτότυπα γιὰ τὰ ἑλληνικὰ πανεπιστημιακὰ δεδομένα φροντιστηριακὰ μαθήματα ἱστορικῆς δημογραφίας, πὺ πρωτοεκδόθηκε τὸ 1982), *Συμβιβασμοὶ καὶ προσδοκίες. Οἱ ἡγετικὲς ομάδες τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Τουρκοκρατίας ἀπέναντι στοῦ ἐθνικοῦ πρόβλημα* (1988 καὶ 1990-1991) καὶ *Πρώιμη νεοελληνικὴ ἱστοριογραφία, 1453-1821* (1989, 1990 καὶ 1993). Ἀκόμα καὶ σὲ αὐτὰ τὰ ἔργα, πού, ὑποτίθεται, ἔχουν χαρακτῆρα ψυχρῆς ἢ ἔστω κωδικοποιημένης καταγραφῆς τῶν δεδομένων τῆς βιβλιογραφίας, διακρίνει κανεὶς τὶς ἀρετὲς του καὶ ὡς ἐρευνητῆ καὶ ὡς συγγραφέα καὶ ὡς πανεπιστημιακοῦ δασκάλου: τὴν ἱκανότητά του νὰ ἐπιλέγει τὸ ὑλικὸ ἐκεῖνο πού εἶχε ἰδιαίτερο βάρος στὴν κατανόηση τῆς ἐποχῆς καὶ τῶν ἐπιμέρους ὀψεων τῆς, τὴν ὀξύνοιά του στὴν ἀνάλυσή του, τὴν ἀφηγηματικὴ λιτότητα, συνδυασμένη πάντοτε μὲ τὴ σαφήνεια καὶ τὴν περισκεμμένη γλαφυρότητα, τὴ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση καὶ τὴν ἱστοριογραφικὴ πληρότητα καὶ –last but not least– τὴν ἔμφυτη, θὰ ἔλεγε κανεὶς, ἀποφυγὴ κάθε μορφῆς ἐπίδειξης γνώσεων ἢ ἐπιτήδευσης, σὰν αὐτὲς πού σχεδὸν ἀναπόφευκτα ἐπιχωριάζουν στὸν ἀκαδημαϊκὸ χῶρο. Ὁ Πατρινέλης, μὲ τὴ λακωνικότητα ἢ καὶ τὴ σιωπὴ του ἀκόμα, δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι δὲν ἐνδιαφερόταν γιὰ τὴν προβολὴ τῆς ὅποιας συμβολῆς του· ἄφηνε στοὺς ἄλλους νὰ τὴν ἐκτιμήσουν, σὲ ὅσους τουλάχιστον εἶχαν τὶς προϋποθέσεις νὰ τὸ κάνουν.

Μὲ τὶς διαπιστώσεις αὐτὲς καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὶς ἀναφορὲς μου στὸν νεωτερικὸ χαρακτῆρα πολλῶν μελετῶν τοῦ Πατρινέλη δὲν θὰ ἤθελα, βέβαια, νὰ δώσω τὴν ἐντύπωση σὲ ἐκείνους πού δὲν τὸν γνώρισαν ὅτι ἀνῆκε σὲ κάποια σύγχρονη ἀναθεωρητικὴ ἱστοριογραφικὴ «σχολή». Κάθε ἄλλο: ὁ Χρῖστος Πατρινέλης, ὅπως ἄλλωστε καὶ οἱ περισσότεροι ἐπαγγελματίες ἱστορικοὶ τῆς γενιᾶς του, ἦταν ἐξαιρετικὰ δύσπιστος, παρὰ τὶς ἀμερικανικὲς μεταπτυχιακὲς του σπουδές, σὲ ἀναθεωρητικὰ μοντέλα ἔρευνας καὶ ἱστορικῆς ἀνάλυσης, εἴτε ἀγγλοσαξονικῆς εἴτε καὶ γαλλικῆς προέλευσης. Ἀλλὰ δὲν τὰ ἀπέριπτε ἐξαρχῆς· τὰ μελετοῦσε καὶ προσπαθοῦσε νὰ τὰ ἀξιοποιήσει. Ἀπλῶς, ἤθελε προκαταβολικὰ νὰ εἶναι τεκμηριωμένα καὶ πειστικά, καὶ ἐπίσης σαφὴ στὴ διατύπωση καὶ γενικὰ στὸν ἱστορικὸ τους λόγο. Ἡ ἀπογοήτευσή του ἦταν προφανής. Ἀλλὰ δὲν τὴ διαλαοῦσε· ἀπλῶς ἀρνιόταν νὰ θυσιάσει τὸν παραγωγικὸ χρόνο, τὸν δικό του καὶ τῶν μαθητῶν του, πειραματιζόμενος μὲ μερικὰ ἀμφίβολης πρωτοτυπίας προϊόντα τῆς

νεόκοπης ιστοριογραφίας. Έκεῖνο, ὅμως, ποὺ τοῦ προκαλοῦσε κυριολεκτικὰ ἀπόγνωση ἦταν ἡ ἀσάφεια, ἡ πολυπλοκότητα καὶ ἡ ἐπιτήδευση τῆς γλώσσας μερικῶν σύγχρονων ἱστορικῶν μας· δὲν ἤθελε μὲ κανέναν τρόπο καὶ γιὰ καμὴν ἀκαδημαϊκὴ σκοπιμότητα νὰ διοχετεύσει στοὺς φοιτητές του ἀκόμα καὶ ἀξιόλογα ἱστορικὰ ἔργα ποὺ ἦταν γραμμένα σὲ γλώσσα δυσξύμβλητη.

Ἄλλωστε, ὁ Πατρινέλης ἀγωνιζόταν πάντοτε –παρὰ τὸν καλοπροαίρετο καὶ ἀνεκτικό του χαρακτήρα– νὰ παραμείνει ἀπαρασάλευτα ἀντικειμενικὸς στὶς ἀκαδημαϊκὲς του κρίσεις. Δὲν μπορῶ, βέβαια, νὰ ξεχάσω τὴν ψυχικὴ δοκιμασία ποὺ τοῦ προκάλεσαν (καὶ μάλιστα στὴν ἀρχὴ τῆς πανεπιστημιακῆς του σταδιοδρομίας) μερικὲς προκλήσεις τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ του ἡδους (π.χ. σὲ ὑποψηφιότητες ποὺ ἔβρισκε σαφῶς ἀδύνατες)· οὔτε βέβαια καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ καὶ ἠθικὴ στήριξη ποὺ πρόσφερε σὲ ὅσους ἀπὸ ἐμᾶς ἐρχόμασταν ἀντιμέτωποι μὲ ἐξίσου ψυχοφθόρα συνειδησιακὰ διλήμματα.

Σήμερα, ἀναπολώντας ἀναγκαστικὰ ὅλη αὐτὴ τὴν κοινὴ πορεία μισοῦ αἰῶνα, ἔχω τὴν ἐλπίδα ὅτι ἐντοπίζω, ἔστω καὶ ἀμυδρά, τὰ ἴχνη ποὺ ἄφησε τὸ πέρασμα τοῦ Χρίστου Πατρινέλη ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο καὶ τὰ ἐρευνητικὰ καὶ ἐπιστημονικὰ κέντρα στὰ ὁποῖα ἐργάστηκε κατὰ περιόδους· καὶ θέλω νὰ πιστεύω ὅτι ὅλοι μας (μερικοὶ ἀκόμα στὴν τελικὴ ἀκαδημαϊκὴ καὶ ἐπιστημονικὴ μας συγκρότηση) κερδίσαμε ἀρκετὰ ἀπὸ τὴν ἀθόρυβη ψυχραιμία του καὶ τὴν ἱκανότητά του νὰ ἀποδραματοποιεῖ τὰ γεγονότα (βασικὴ ἀρετὴ τοῦ ἱστορικοῦ), ἀπὸ τὴν ἡρεμία του (ἔστω καὶ συχνὰ φαινομενικὴ), τὴν ἀνεπιτήδευτὴ στοχαστικότητά του, τὴ σοβαρότητα καὶ κάποιαν αὐστηρότητα (πάντα διακριτικὴ ἢ ἐπιμελῶς συγκαλυμμένη), ἀλλὰ καὶ τὴν ἀνθρωπιὰ καὶ τὸ πηγαῖο χιοῦμορ του. Ἰδιαίτερα γιὰ τὸ τελευταῖο θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἀναφέρει πολλά. Ἦταν ἀναμφισβήτητα ἓνας ἄνθρωπος χαρίεις. Ὡστόσο, ἀπὸ ὅσο θυμᾶμαι, ὁ Πατρινέλης δὲν γελοῦσε· μόνο χαμογελοῦσε ἢ ὑπομειδιοῦσε μὲ νόημα. Διάνθιζε, βέβαια, πάντοτε τὶς καυστικὲς ἀναφορές του σὲ ἀρνητικὲς καταστάσεις μὲ ἔξυπνο καὶ ἐφευρετικὸ χιοῦμορ· ἀλλὰ, τελικὰ, οἱ ἀναφορὲς αὐτὲς ἔπαιρναν αὐτοσαρκαστικὸ μᾶλλον χαρακτήρα καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει δὲν τραυμάτιζαν τοὺς ἄλλους.

Δὲν εἶχα τὴν πρόθεση οὔτε νὰ ἀναλύσω τὸ ἔργο τοῦ Χρίστου Πατρινέλη, ποὺ δὲν χωράει βέβαια σὲ μιὰ σύντομη νεκρολογία, οὔτε, ἀκόμα λιγότερο, νὰ ψυχογραφήσω τὸν ἴδιο καὶ τὸ χαρακτήρα του (ποὺ δὲν εἶναι τῆς

ἀρμοδιότητάς μου). Ἀπλὰ αἰσθάνθηκα τὴν ἀνάγκη, μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτή, νὰ δώσω καταρχὴν γιὰ τοὺς νεότερους καὶ γενικὰ γιὰ ὅσους δὲν ἔτυχε νὰ γνωρίζουν τὸ ἔργο τοῦ Πατρινέλη τὸ περιγράμμα τῆς σταδιοδρομίας καὶ τὸ ἄδρὸ σκιαγράφημα ἐνὸς ἀνθρώπου ποὺ δὰ μπορούσε νὰ χρησιμεύσει ὡς ὑπόδειγμα ἐπιστημονικοῦ κύρους καὶ ἀκαδημαϊκοῦ ἥθους. Ἔχω ἐπίγνωση τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ λόγος μου ἦταν ὁπωσδήποτε ἀταίριαστος μὲ ὅ,τι δὰ ἤθελε (ἢ μᾶλλον δὲν δὰ ἤθελε) νὰ ἀκούσει γιὰ τὸν ἑαυτοῦ τοῦ ὀιδίος ὁ λιτὸς καὶ ὀλιγόλογος, ὁ σεμνὸς καὶ ἀνεπιτήδευτος Χρῖστος Πατρινέλης. Ἀλλὰ οἱ θλιβερεὲς σκέψεις ποὺ συχνὰ μοῦ ἔρχονται στὸ νοῦ, ὅταν ἀναδεύονται μπροστά μου, ὡς «εἰδῶλα καμώντων», μορφὲς ἀξιόλογων ἐπιστημόνων ποὺ στερήθηκαν, ὅσο ζοῦσαν, τῆς κοινωνικῆς τουλάχιστον ἀναγνώρισης ποὺ τοὺς ἔπρεπε, μὲ ἔπεισαν τελικὰ νὰ τοῦ ἀπονεύω τὰ πρέποντα, ὅπως ἄλλωστε ἐπιτάσσει καὶ ὁ ποιητής:

Φυλάξατε τοὺς ὕμνους
διὰ τοὺς δικαίους· μόνον
εἰς αὐτοὺς τὴν εἰρήνην,
καὶ τοὺς χρυσοὺς στεφάνους
εἰς αὐτοὺς δότε.

Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ (1958-2005)

- «Ἀρχιμ. Βασίλειος Στεφανίδης. Νεκρολογία», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Βυζαντινῶν Σπουδῶν* [στὸ ἐξῆς: *ΕΕΒΣ*] 28 (1958), σ. 464-466.
- «F. Dvornik, *The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew*, Cambridge Mass. 1958», *ΕΕΒΣ* 28 (1958), σ. 507-510 (Βιβλιοκρισία).
- «D. J. Geanakoplos, *Emperor Michael Paleologus and the West, 1258-1282. A Study in Byzantine-Latin Relations*, Cambridge Mass. 1959», *ΕΕΒΣ* 29 (1959), σ. 491-494 (Βιβλιοκρισία).
- «J. Gill, *The Council of Florence*, Cambridge Mass. 1959», *ΕΕΒΣ* 29 (1959), σ. 494-499 (Βιβλιοκρισία).

- «Νόθα, ανύπαρκτα καὶ συγγεόμενα πρὸς ἄλληλα ἔργα τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη», *ΕΕΒΣ* 30 (1960-1961), σ. 202-213.
- «F. Dvornik, *The Ecumenical Councils. The 20th Century Encyclopedia of Catholicism*, τόμ. 82, Νέα Ὑόρκη 1961», *ΕΕΒΣ* 30 (1960-1961), σ. 656-657 (Βιβλιοκρισία).
- «Ἕλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* [στὸ ἐξῆς: *ΕΜΑ*] 8-9 (1958-1959, Ἀθήνα 1961), σ. 63-124.
- «Μιχαὴλ Ἀποστόλη Προσφώνημα ἀνέκδοτον εἰς τὸν καρδινάλιον Βησσαρίωνα», *Ἀθηνᾶ* 65 (1961), σ. 129-137.
- «Οἱ μεγάλοι ρήτορες Μανουὴλ ὁ Κορίνθιος, Ἀντώνιος, Μανουὴλ Γαλησιώτης καὶ ὁ χρόνος ἀκμῆς τους», *Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας* [στὸ ἐξῆς: *ΔΙΕΕ*] 16 (1962), σ. 17-38.
- «Ἄθως, Βιβλιοθήκη-Ἀρχεῖα», *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια* [στὸ ἐξῆς: *ΘΗΕ*], τόμ. 1, 1962, στ. 935-943 [Ἀνατύπωση μὲ προσθήκη ὑποσημειώσεων: *Βιβλιοθήκη καὶ ἀρχεῖα τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, Ἀθήνα 1963].
- «Ἀρχεῖα Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν», *ΘΗΕ*, τόμ. 3, 1962, στ. 308-309.
- «Ἀρκουῖδιος Πέτρος», *ΘΗΕ*, τόμ. 3, 1962, στ. 164-165.
- Joseph Gill, *Ἡ Σύνοδος τῆς Φλωρεντίας*, ἑλλην. μτφρ. Χ. Πατρινέλης, Ἀθήνα, Γραφεῖον Καλοῦ Τύπου, 1962, 524 σελ.
- «Μάρκου Μουσούρου ἀνέκδοτος ἐπιστολή», *Βιβλιόφιλος* 16 (1963-1964), σ. 3-7.
- «Διονύσιος Ἱερήτης, μεταφραστὴς τῆς “Χρονογραφίας τοῦ Δωροθέου” εἰς τὴν ρωσικὴν καὶ μητροπολίτης Οὐγγροβλαχίας», *ΕΕΒΣ* 32 (1963), σ. 314-317.
- Βιβλιοκριτικὰ σημειώματα στὸ *Bulletin Codicologique* τοῦ περιοδικοῦ *Scriptorium* 17 (1963), ἀριθ. 608, 745, 751, 928, 994, 998.
- (σὲ συνεργασία μὲ τὸν Μ. Ι. Μανούσακα) «Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Ἰωάννου Γρηγοροπούλου μετὰ τοῦ Μ. Μουσούρου, Α. Ἀποστόλη, Ζ. Καλλιέργη καὶ ἄλλων λογίων τῆς Ἀναγεννήσεως χρονολογουμένη (1494-1503)», *ΕΜΑ* 10 (1964), σ. 163-201.
- «Ἐκκλησιαστικαὶ εἰδήσεις ἐκ τοῦ ἡμερολογίου τοῦ Marino Sanuto (Περὶ Σκιάδου, Σκύρου, Αἰγίνης, Κύπρου καὶ Κερκύρας)», *ΔΙΕΕ* 17 (1963-1964), σ. 15-38.
- «Μιὰ ἀνέκδοτη Διήγηση γιὰ τὸν ἄγνωστο νεομάρτυρα Γεώργιο († 1437)», *Ὁρθόδοξος Παρουσία* 1 (1964), σ. 65-73.
- «Γεδεὼν Μανουὴλ», *ΘΗΕ*, τόμ. 4, 1964, στ. 241-243.
- «Ἀναγραφὴ δημοσιευμάτων Β. Α. Μυστακίδου (1859-1933)», *ΕΕΒΣ* 33 (1964), σ. 124-139.

- Βιβλιοκριτικά σημειώματα στο *Bulletin Codicologique* του περιοδικού *Scriptorium* 18 (1964), ἀριθ. 6, 177, 357.
- Κωνστ. Γιαννακόπουλος, «Ἑλληνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν. Μελέται ἐπὶ τῆς διαδόσεως τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἀπὸ τοῦ Βυζαντίου εἰς τὴν Δυτικὴν Εὐρώπην, μτφρ. [μὲ προσθήκες] Χ. Γ. Πατρινέλης, Ἀθήνα, Φέξης, 1965, 296 σελ.
- Βιβλιοκριτικά σημειώματα στο *Bulletin Codicologique* του περιοδικού *Scriptorium* 19 (1965), ἀριθ. 214, 712, 714, 761, 814, 815, 825, 866, 871, 872, 891.
- «Πατριαρχικά γράμματα καὶ ἄλλα ἔγγραφα καὶ σημειώματα τοῦ ΙΣΤ΄ - ΙΖ΄ αἰῶνος ἐκ τοῦ Κώδικος τοῦ Τέρακος (Ἔθν. Βιβλιοθ. Ἑλλ. 1474)», *ΕΜΑ* 12 (1962, Ἀθήνα 1965), σ. 116-165.
- Βιβλιοκριτικά σημειώματα στο *Bulletin Codicologique* του περιοδικού *Scriptorium* 20 (1966), ἀριθ. 365, 501, 649.
- Ὁ Θεόδωρος Αγαλλιανὸς ταυτιζόμενος πρὸς τὸν Θεοφάνη Μηδείας καὶ οἱ ἀνέκδοτοι λόγοι του. Μία νέα ἱστορικὴ πηγὴ περὶ τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ τὴν Ἀλωσιν χρόνους, Ἀθήνα 1966, 176 σελ.
- «Χρονολογικὰ ζητήματα τῆς πατριαρχείας τοῦ Ἱερεμίου Α΄ (1522-1546)», *Μνημοσύνη* 1 (1967), σ. 249-262.
- «Ἐπιστολαὶ Ἑλλήνων πρὸς τὸν Πάπαν Γρηγόριον ΙΓ΄ (1572-1585) καὶ τὸν καρδινάλιον Σιρλέτον (†1585) (Ἐκ τοῦ Ἑλληνικοῦ Βατικανοῦ κώδικος 2124)», *ΕΜΑ* 17 (1967, Ἀθήνα 1974), σ. 45-112.
- «Ε. Λ. Βρανούση, *Τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου, ἱδρυτοῦ τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς. Φιλολογικὴ παράδοσις καὶ ἱστορικαὶ μαρτυρίαι*, Ἀθήνα 1966», *Ἑλληνικά* 21 (1968), σ. 417-420 (Βιβλιοκρισία).
- «Κρῆτες συλλέκται χειρογράφων κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἀναγεννήσεως», *Πεπραγμένα τοῦ Β΄ Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τόμ. 3, Ἀθήνα 1968, σ. 202-206.
- «Κυριακὸς ὁ Ἀγκωνίτης. Ἡ δῆθεν ὑπηρεσία του εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ σουλτάνου Μωάμεθ τοῦ Πορθητοῦ καὶ ὁ χρόνος τοῦ θανάτου του», *ΕΕΒΣ* 36 (1968), σ. 152-160.
- «Μ. Ι. Μανούσacas, *Ἀνέκδοτα πατριαρχικά γράμματα (1547-1806)* Βενετία 1968», *Ἀθηνᾶ* 70 (1968), σ. 331-333 (Βιβλιοκρισία).
- «The exact time of the first attempt of the Turks to seize the churches and convert the Christian people of Constantinople to Islam», *I Congrès International des Études du Sud-Est Européen*, τόμ. 3, Σόφια, BAN, 1969, σ. 567-572.

- «Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Α': Πρωτοψάλται, λαμπαδάριοι καὶ δομέστικοι τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας (1453-1821)», *Μνημοσύνη* 2 (1969), σ. 64-93.
- «A. Bon, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur le Principauté de l'Achaïe*, Παρίσι 1969», *Πελοποννησιακά* 7 (1969-1970), σ. 424-425 (Βιβλιοκρισία).
- «Δημοσιεύματα Μανουὴλ Γεδεών: Ἀναλυτικὴ ἀναγραφὴ», *ΕΜΑ* 19-20 (1969-1970), σ. 5-115 (ὁ τόμος 19 κυκλοφόρησε τὸ 1974, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ μελέτη τοῦ Χ. Γ. Π. αὐτοτελῶς, Ἀθήνα 1974, 115 σελ., καὶ ὁ τόμος 20 τὸ 1997, ὅπου καὶ προσθήκες τοῦ Χ. Γ. Π. Βλ. παρακάτω, «Ἀναλυτικὴ ἀναγραφὴ τῶν δημοσιευμάτων τοῦ Μ. Ι. Γεδεών»).
- «Δύο ἀνέκδοτα κείμενα περὶ τοῦ Μανουὴλ Κορινθίου (Μία ἐπιστολὴ τοῦ Ίουστίνου Δεκαδύο καὶ μία "ἐνθύμησις")», *Πελοποννησιακά* 8 (1971), σ. 137-146.
- (μὲ τὸν William K. Medlin), *Renaissance Influence and Religious Reforms in Russia. Western and Post-Byzantine Impacts on Culture and Education (16th-17th Centuries)*, Γενεύη, Droz, 1971, 181 σελ.
- «Mehmed II the Conqueror and his presumed knowledge of Greek and Latin», *Viator* 2/2 (1972), σ. 349-354.
- «Π. Δ. Μαστροδημήτρης, Νικόλαος Σεκουνδινός (1402-1464). Βίος καὶ ἔργον. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς Διασποράς, Ἀθήνα 1970», *Ἑλληνικά* 25 (1972), σ. 244-246 (Βιβλιοκρισία).
- «Un unknown discourse of Chrysoloras addressed to Manuel II Paleologus», *Greek, Roman and Byzantine Studies* 13 (1972), σ. 497-502.
- Πρόσωπα καὶ θέματα τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, Ἀθήνα 1972, 23 σελ. (ἄρθρα σὲ Ἑγκυκλοπαίδειες μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1963-1971).
- «Protosaltai, lampadarii and domestiki of the Great Church during the Post-Byzantine period (1453-1821)», *Studies in Easter Chant* 3 (1973), σ. 141-170 (ἀναθεωρημένη ἔκδοσις τοῦ ἁρθροῦ «Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου...», βλ. παραπάνω).
- «Κρητικοὶ ἔμποροι στὴ Μολδαβία καὶ τὴν Πολωνία κατὰ τὸν 16ο αἰώνα», *Πεπραγμένα Γ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* (1971), τόμ. 2, Ἀθήνα 1974 (δημοσιεύτηκε μόνο ἡ περίληψις).
- (μὲ τίς Α. Καρακατσάνη καὶ Μ. Θεοχάρη), *Μονὴ Σταυρονικήτα. Ἱστορία, Εἰκόνες, Χρυσοκεντήματα*, Ἀθήνα, Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, 1974 (βλ. σ. 17-38, 219-221: «Ἱστορία τῆς Μονῆς Σταυρονικήτα»).

- «Ιστορία τοῦ Οἰκουµενικοῦ Πατριαρχείου κατὰ τὴν περίοδο 1453-1669» καὶ «Ιστορία τοῦ Οἰκουµενικοῦ Πατριαρχείου κατὰ τὴν περίοδο 1669-1821» (διάφορα κεφάλαια στὶς μεγάλες ἐνότητες «Ἡ ὁργάνωση τοῦ Γένους ὑπὸ τοὺς Τούρκους καὶ ἡ ἐπιβίωσή του», καὶ «Πνευματικὸς θίος καὶ παιδεία»), *Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμ. Ι', Ἀθήνα, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1974, σ. 92-113, 126-132, 132-133, 139-146, καὶ σ. 367-376, καὶ τόμ. ΙΑ' (Ἀθήνα 1975), σ. 123-134.
- «Ἡ κεφαλόντικη οἰκογένεια Πανᾶ καὶ τὸ ἀρχεῖο τοῦ κλάδου Πανᾶ-Λοῖζάτου», *Κεφαλληνιακὰ Χρονικὰ* 3 (1978-1979), σ. 1-8.
- Ὁ Ἑλληνισμὸς κατὰ τὴν πρώτην Τουρκοκρατίαν (1453-1669). Πανεπιστηµιακὲς παραδόσεις, Θεσσαλονίκη 1980, 192 σελ.
- Τὸ ἑλληνικὸ βιβλίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν (1474-1820). Περιλήψεις φροντιστηριακῶν μαθημάτων, Θεσσαλονίκη 1981 (δακτυλ., καὶ νέα ἔκδ., Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήµιο Θεσσαλονίκης, 1989, 1994, 82 σελ.).
- Οἱ ἑλληνικοὶ πληθυσμοὶ κατὰ τὴν περίοδο 1453-1821. Προβλήματα ἱστορικῆς δημογραφίας (Φροντιστηριακὰ μαθήματα), Θεσσαλονίκη 1982.
- «Κατανοµὴ ἑλληνικῶν πληθυσµῶν σὲ φύλα καὶ σὲ ὁµάδες ἡλικιῶν (τέλη 16ου-ἀρχὲς 19ου αἰῶνα)», *Ἑλληνικά* 34 (1982-1983), σ. 369-411.
- «Εὐγένιος Βούλγαρις», *Παγκόσµιο Βιογραφικὸ Λεξικό*, τόμ. 2, Ἀθήνα, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1984, σ. 353-354.
- «Α. Argyriou, Macaire Macres et la polemique contre l'Islam, Citta del Vaticano 1986», *Ἑλληνικά* 39 (1988), σ. 465-467 (Βιβλιοκρισία).
- Συμβιβασμοὶ καὶ προσδοκίαι. Οἱ ἡγετικὲς ὁµάδες τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Τουρκοκρατίας ἀπέναντι στοῦ ἐθνικοῦ πρόβληµα, Θεσσαλονίκη (δακτυλόγρ.), 1988 (6' ἔκδ.: Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήµιο Θεσσαλονίκης, Ὑπηρεσία Δημοσιευμάτων, 1990-1991, 53 σελ.).
- «Εἰδήσεις γιὰ τὴν ἑλληνικὴ κοινότητα τῆς Προύσας», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 7 (1988-1989), σ. 9-50.
- Πρώτη νεοελληνικὴ ἱστοριογραφία (1453-1821). Περιλήψεις Μαθημάτων, Θεσσαλονίκη 1989, 102 σελ. (ἐπὶ. ἔκδ.: Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήµιο Θεσσαλονίκης, Ὑπηρεσία Δημοσιευμάτων, 1990, 1993).
- «Ἡ μονὴ Σίμωνος Πέτρας κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν», στὸν τόμο *Σιμωνόπετρα – Ἅγιον Ὅρος*, Ἀθήνα 1991, σ. 21-26, 327-328.
- «Π. Μ. Κιτρομηλίδης, Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ ἡ Νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη, Ἀθήνα 1990», *Balkan Studies* 32 (1991), σ. 183-184, καὶ στὰ ἑλληνικὰ Ἀντὶ 537 (29 Ὀκτ. 1993), σ. 63 (Βιβλιοκρισία).

- «Ο Έλληνισμός κατά την πρώτη Τουρκοκρατία, 1453-1600. Γενικές παρατηρήσεις και συσχετισμοί με την ιστορική εξέλιξη της μεταβυζαντινής τέχνης», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Έταιρείας* 16 (1991-1992), σ. 23-38.
- «Τὸ Ἅγιον Ὅρος», στὸ Ι. Κολιόπουλος / Ι. Κ. Χασιώτης (ἐπιμ.), *Νεότερη καὶ σύγχρονη Μακεδονία: Ἱστορία, Κοινωνία, Πολιτισμός*, τόμ. 1, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 112-145.
- «Τοπικὴ ἱστορία. Συζήτηση στρογγυλῆς τραπέζης», στὸν τόμο *Ἡ Δράμα καὶ ἡ περιοχή της, Ἱστορία καὶ πολιτισμός*, Δράμα 1992, σ. 435-436.
- «Επιστολὲς τοῦ Ἱππολύτου Βάρελη καὶ τοῦ Μανουὴλ Γλυτζούνη, Ἑλλήνων ἐκδοτῶν στὴ Βενετία», *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά* [στὸ ἐξῆς: ΜΝΕ] 4 (1992), σ. 283-319.
- «Ἄγνωστες ἐκδόσεις τοῦ 16ου αἰῶνα», *Ὁ Ἑρμιστὴς* 19 (1993), σ. 16-26.
- «Helen Angelomatis-Tsougarakis, *The Eve of the Greek Revival. British Travellers' Perception of Early Nineteenth Century Greece*, Λονδίνο-Νέα Ὑόρκη 1990», *Ἑλληνικά* 43 (1993), σ. 469-470 (Βιβλιοκρισία).
- «Πρώμη ἱστορικὴ μαρτυρία γιὰ τὶς Κυθωνίες (1653)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 10 (1993-1994), σ. 13-21.
- «Εἰδήσεις γιὰ γνωστούς καὶ ἄγνωστους νεομάρτυρες», *Ροδωνιά. Τιμὴ στὸν Μ. Ι. Μανούσκα*, τόμ. 2, Ρέθυμνο 1994, σ. 451-458.
- Πρόλογος στὰ Πρακτικά τοῦ Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου Ὅψεις τοῦ Μικρασιατικοῦ Ζητήματος. *Ἱστορικὴ θεώρηση καὶ προεκτάσεις*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 9-11.
- «Οἱ πρῶτοι δάσκαλοι τῆς σχολῆς Κοζάνης (Ἀπὸ τὸν Γεώργιο Κονταρὴ ὡς τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη)», *Ὁ Ἑρμιστὴς* 20 (1995), σ. 5-19.
- «Πρώμες ἱστορικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν Κοζάνη, τὴ Σιάτιστα καὶ ἄλλες κοινότητες Δυτικῆς Μακεδονίας (1660)», ΜΝΕ 5 (1996, Μνήμη Λεάνδρου Βρανούση), σ. 101-142.
- «P. M. Kitromilides, *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy. Studies in the Culture and Political Thought of South-Eastern Europe*, Aldershot (Variorum), 1994», *Ἑλληνικά* 47 (1997), σ. 194-197 (Βιβλιοκρισία).
- «Γεώργιος Κονταρὴς, λόγιος τοῦ ΙΖ' αἰῶνα, ἀπὸ τὰ Σέρβια», *Πρακτικά Α' Συνεδρίου: Ἡ Κοζάνη καὶ ἡ περιοχή της. Ἱστορία – Πολιτισμός*, Κοζάνη 1997, σ. 459-470.
- «Τὸ Ἅγιον Ὅρος κατὰ τὴν Τουρκοκρατία», στὸ Α. Καρακατσάνη (ἐπιμ.), *Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, Θεσσαλονίκη, Ὁργανισμὸς Πολιτιστικῆς Πρωτεύουσας τῆς Εὐρώπης, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 10-15.

- «Αναλυτική αναγραφή τῶν δημοσιευμάτων τοῦ Μ. Ι. Γεδεών: Προσθήκες, συμπληρώσεις καὶ διορθώσεις», *ΕΜΑ* 19/20 (1969-1970, Ἀθήνα 1997), σ. 117-121 (βλ. παραπάνω, «Δημοσιεύματα Μανουὴλ Γεδεών: Αναλυτικὴ ἀναγραφὴ»).
- «Ὁ Γεώργιος Καλαρᾶς καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Νομαρχία», *Ὁ Ἑρμισ* 21 (1997), σ. 201-215.
- «Ἐπικρίσεις γιὰ τὸ κίνημα τοῦ Ρήγα καὶ τὶς δραστηριότητες τοῦ Πούλιου Μάρκου Πούλιου (1798)», *Ἑλληνικά* 48/1 (1998), σ. 113-129.
- «Ἡ Ἐκκλησία καὶ ὁ Νέος Ἑλληνισμός» (διάφορα κεφάλαια γιὰ τὴν Ἐκκλησία, τὴν παιδεία καὶ τὶς ἀντιτουρκικὲς κινήσεις) στὸν τόμο *Ἑλλάς. Ἡ ἱστορία καὶ ὁ πολιτισμός τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀπὸ τὶς ἀπαρχὲς μέχρι σήμερα*, τόμ. 2, Ἀθήνα, ἐκδ. Πάπυρος, 1998, σ. 25-27, 35-43, 43-45, 60-62.
- «Ἡ διδασκαλία τῆς γλώσσας στὰ σχολεῖα τῆς Τουρκοκρατίας», στὸ Μ. Ζ. Κοπιδάκης (ἐπιμ.), *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσας*, Ἀθήνα, ΕΛΙΑ, 1999, σ. 216-217, 419.
- «Κεφαλόνιτικα ἐπώνυμα. Ἑτυμολογικὰ καὶ ἱστορικὰ σχόλια», *Κεφαλληνικά Χρονικά* 8 (1999, Ἀφιέρωμα στὸν Γ. Γ. Ἀλυσανδράτο), σ. 171-175.
- «Τὸ σχέδιο ἀντιτουρκικῆς ἐκστρατείας τοῦ μητροπολίτη Τιμοθέου (1572) καὶ ἄλλα σχετικὰ κείμενα», *ΜΝΕ* 6 (2000), σ. 9-35.
- «Θωμᾶ Παπαδοπούλου, *Βιβλιοθήκες Ἁγίου Ὁρους. Παλαιὰ ἑλληνικὰ ἔντυπα. Πρώτῃ προσπάθεια συγκροτήσεως συλλογικοῦ καταλόγου. Παράρτημα: Ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις, Ἀθήνα 2000*», *Νέα Ἑστία* 1732 (Μάρτ. 2001), σ. 453-455 (Βιβλιοκρισία).
- «Βιβλιογραφικὰ σημειώματα», *Ὁ Ἑρμισ* 23 (2001), σ. 297-300.
- «Οἱ Φαναριῶτες πρὶν ἀπὸ τὸ 1821», στὸ *Ρωμιοὶ στὴν ὑπηρεσία τῆς Ὑψηλῆς Πύλης*, Ἀθήνα 2002, σ. 15-52 (καὶ ἀγγλικά στὸ *Balkan Studies* 42 (2001), σ. 177-198).
- «Δημ. Ἀποστολόπουλος, *Θεσμοὶ καὶ ἰδεολογία στὴ νεοελληνικὴ κοινωνία, 15ος-19ος αἰ.* (Πρώτος ἀπολογισμός ἐνὸς ἐρευνητικοῦ προγράμματος), Ἀθήνα 2000», *Ἑλληνικά* 52 (2002), σ. 417-418 (Βιβλιοκρισία).
- «Τὸ κρυφὸ σχολεῖο καὶ πάλι», *Ὁ Ἑρμισ* 25 (2005), σ. 321-336.
- «Πιῶργος Ἀλυσανδράτος (1915-2004)», *Ὁ Ἑρμισ* 25 (2005), σ. 449-451.